

Från liturgisk enhetlighet till försöksverksamhet

Diskussionen om »handbokstroheten» i Svenska kyrkan

OLOPH BESELL

Efter långt förberedelsearbete antog 1809 års riksdag en ny *Kyrko-handbok hvaruti stadgas huru Gudstjensten i Svenska Församlingar skall behandlas*. Den gamla kyrkohandboken från 1693 skulle ersättas. Den fråga som bekymrade prästeståndet var hur receptionen av de nya ordningarna och de ovana formuleringarna skulle gå till i församlingarna. Uppenbarligen hade man sina dubier, eftersom pastoralutskottet i sin remissbehandling markerade att det också efter den nya handbokens stadfästande borde vara tillåtet att använda »det gamla eller det nya formuläret i kyrkans ritual för barndop, för brudvigsel, samt för barnakvinnors kyrkogång». ¹ Saken motiverades med att man genom detta tillmötesgående vad gäller de s.k. förrättningarna ville »vinna Allmänhetens förtroende [...] helst emellan dessa nya och gamla formler ingen huvudsaklig åtskillnad finnes, och i fall av eget fria val ingen skäligen kan klaga, att han i sin kärlek för gammal smak blivit ofredad.»

Ur principiell synvinkel är detta av intresse. Vi skall i denna uppsats med några exempel belysa hur man i Svenska kyrkan under de två senaste seklen – fram till 1986 års kyrkohandbok – diskuterat den gudstjänstfirande församlingens roll som liturgisk aktör och hur upprottet från den strikta enhetligheten gått till på vägen från enhetskyrkans gemensamma liturgi till det sena 1900-talets möjligheter till försöksverksamhet och liturgiska experiment.

Pastoralutskottet vid 1809 års riksdag ville ge den enskilde prästen eller församlingsbon möjlighet vad gällde de s.k. förrättningarna att välja mellan två alternativa ordningar, den dittillsvarande och den som nu skulle antas. Det skulle således inte längre finnas ett enda förpliktande ritual. I skrivelsen till Kungl. Maj:t anslöt sig prästeståndet till pastoralutskottets förslag »varigenom prästeståndet förmodar, att arbetet [dvs. den nya kyrkohandboken] både snarast och lättast skall vinna meniga folkets förtroende.» ²

När kyrkohandboken sedermera kom av trycket blev det ingenting av

med detta. Istället var däri infogad en Kungl. Maj:ts kungörelse, signerad av Carl XIII, där det stadgades att den nu utgivna boken skulle »utan anseende till stånd eller personer tjäna till oryggelig och oförändrad efterföljd vid den offentliga gudstjänsten och alla andra däruti förekommande heliga förrättningar samt kyrkoceremonier, så att det vid ansvar icke må vara någon tillåtet att därifrån avvika.»³ Prästernas önskemål om möjlighet att de eller församlingsborna fritt skulle kunna välja mellan olika givna formulär hade således inte tillgodosetts. Avvisandet av pastoralutskottets mjukare linje ledde till den i svensk kyrkohistoria välkända liturgiska strid och kyrkliga separatism, som uppstod när de s.k. norrlandsläsarna i sitt gudstjänstliv inte tilläts förbli vid de gamla böckernas lydelse.⁴

Enhetlighet och församlingspassivitet

Gudstjänsten i den svenska kyrkan skulle tillgå på samma sätt i alla församlingar. Det var en ordning som skulle gälla länge än. Kyrkohandbokens text detaljstyrde varje ord som prästen skulle säga, liksom både hans och församlingens liturgiska agerande. Högmäsoordningen i 1811 års kyrkohandbok innehöll heller inga möjligheter till alternativa formuleringar, utan gudstjänsten tillgick på samma sätt söndag efter söndag – variationerna utgjordes av textläsningarna, kollektbönen och psalmerna. Församlingarna eller någon enskild kunde inte ta initiativ, motiverade t.ex. utifrån lokala förhållanden eller önskemål. Den nationella enhetligheten sågs som ett pastoralt värde. Det enda exemplet på möjlighet till att anknyta till lokala förhållanden är den »Bön att nyttjas vid hälsobrunnar» som återfanns i det andra kapitlet i 1811 års kyrkohandbok jämsides med litanian, böner före och efter riksmötet, samt några kasuella böner i krigstid och hungersnöd osv.

Ett praktiskt undantag gällde anvisningarna om hur man liturgiskt skulle förfara i de fall då prästen inte sjöng mässpartierna, utan läste dem. Man menade vid denna tid att sång och läsning inte kunde blandas i liturgin, vilket fick till följd att t.ex. om prästen *läste* salutationen »Herren vare med eder!» skulle församlingen inte som eljest svara »Med dig vare ock Herren!» utan prästen fortsätta direkt med den följande bönen. På motsvarande sätt var det vid *Sursum corda*, som föregicks av salutation. Om prästen där sedan läste »Upplyfter edra hjärtan till Gud!» skulle församlingssvaret »Gud upplyfte våra hjärtan!» uteslutas och hans läsning direkt fortsätta

med instiftelseorden.⁵ Det ansågs således att en liturgisk dialog endast kunde sjungas och att en församling inte gemensamt kunde recitera liturgiska partier. En icke sångkunnig präst dämpade därmed församlingens redan ringa aktivitet.⁶ Först genom ett kungl. cirkulär 1874 medgavs församlingen rätt att sjungande besvara prästens lästa mässpartier.⁷ Den närvarande gudstjänstförsamlingens aktiva medverkan i det liturgiska skeendet var under 1800-talet alltså mycket inskränkt och några initiativ i annan riktning var inte tillåtna. Någon ambition att markera församlingens delaktighet i det som skedde fanns heller inte. Den offentliga gudstjänsten var en prästerlig aktivitet, riktad mot en – frånsett psalmsången – mottagande och i allt väsentligt tyst och lyssnande församling.

Ett av de tidigaste försöken att bryta med denna ensidiga passivitet var, när man på 1890-talet i en del församlingar började högt läsa med i *Credo*. Kyrkohandboken erbjöd visserligen den enskilde möjlighet att stämma in i trosbekännelsen, men endast – som framgått av det nyss sagda – »om hon sjunges», varvid skulle »brukas den i Psalmboken införda rimmade tron», dvs. Luthers Credopsalm.⁸ Om så skedde skulle prästen stå vänd mot altaret. Den möjlighet som här erbjöds synes dock i varje fall under 1800-talets senare del knappast ha utnyttjats.⁹ Om däremot den apostoliska trosbekännelsen användes skulle prästen vara vänd mot församlingen och så att säga föreläsa tron inför den tiggande menigheten. I HB 1894 infördes en fakultativ möjlighet att »mellan evangelieläsningen och tron må kunna inskjutas» en uppmaning att »gemensamt bekänna vår kristna tro», men först i HB 1942 sägs explicit att detta innebar att »församlingen må kunna delta i läsningen». Hjälpverbet 'må' i kyrkohandbokens rubrik uttryckte något fakultativt, tillåtet och möjligt, men inte förpliktande. På denna punkt kunde således det enhetligt utformade liturgiska handlandet brytas olika församlingar emellan. I HB 1942 sägs också att prästen vid läsningen av trosbekännelsen skulle vara »vänd mot församlingen (eller altaret).»¹⁰

En av dem som tidigt drev på församlingens aktiva deltagande i den lästa trosbekännelsen var kyrkoherden i Falkenberg, sedermera i Adolf Fredrik i Stockholm, Elis Heüman (1859–1908). Vid en av provpredikningarna i Falkenberg i ledigheten efter honom 1896 hände det dock att en av provpredikanterna genom tillsägelse tystade ned församlingen när den stämde in i trosbekännelsen. I diakonissanstaltens kapell på Ersta började systrarna

tidigt delta i den lästa trosbekännelsen.¹¹ Lundabiskopen Gottfrid Billing (1841–1923) brukade under sina stockholmsvistelser bo på Ersta och hjälpa till med altartjänsten i kapellet. När han i början på 1890-talet för första gången varit med om församlingens hörbara medläsande i trosbekännelsen bestämde han sig för att aldrig mer tjänstgöra i sammanhang där en sådan irregularitet förekom.¹² Det ansågs i dessa fall således inte möjligt med lokalt förankrade enskilda initiativ, som förändrade enhetligheten mellan församlingarnas liturgiska bruk.

Ett halvsekel senare markerade den nyutträdde biskopen Gunnar Hultgren (1902–1991) i Visby i sitt herdabrev att »den på senare år återupprättade seden med gemensam läsning av trosbekännelsen [hade] sitt djupa berättigande» när det gällde att lära, fostra och öva församlingen till ett aktivt deltagande i gudstjänsten.¹³ Bruket hade återinförts genom enskilda lokala initiativ, varvid HB 1942 kom att kodifiera en på många ställen förekommande praxis.

Fr.o.m. HB 1894 förekom i kyrkohandboken ett begränsat, men med tiden ökande antal alternativa böner etc. HB 1942 innehöll tre syndabekännelser, fyra alternativ för *Laudamus*, fem allmänna kyrkoböner, fyra prefationer och fyra tacksägelseböner efter nattvardsutdelandet. Vanligen fanns det ett allmänt, kyrkoårsneutralt alternativ till dessa liturgiska moment och därefter ett antal kyrkoårsreglerade texter. Rubriken till momentet »Välönskan över församlingen» vid predikstolsaktens avslutning bestämde att en sådan välönskan skulle uttalas och gav sju alternativ, men markerade samtidigt att det var bland dessa som välönskan »lämpligen» kunde väljas. Prästen hade här således möjligheten att välja utöver vad som angavs i kyrkohandboken.

HB 1917 markerade i en rubrik att församlingen vid *Benedicamus* »uppstår och sjunger: Herren vare tack och lov!». Däremot fanns inte någon anvisning om dess kroppsställning vid Välsignelsen. Uppenbarligen åstadkom detta villrådighet, eftersom HB 1942 fann anledning att markera frihet på denna punkt: »Församlingen sätter sig ned eller förbliver stående under Välsignelsen, allt efter hittillsvarande sed.» Här var alltså tydligt utsagt att församlingens liturgiska bruk inte behövde vara alldeles enhetligt över riket. På samma sätt fanns vid syndabekännelsen angivet en alternativ möjlighet för församlingen att falla på knä eller att böja sig ned.

Kyrkohandbokens förpliktande lydelse

Det svenska gudstjänstlivet präglades alltså ännu under mitten av 1900-talet av uniformitet och stundom detaljerade handboks-föreskrifter. Det sågs som ett starkt värde att gudstjänsten tillgick på lika sätt överallt. Likformigheten blev en symbolfråga för den kyrkliga enheten och för att de kyrkliga församlingarna verkligen hörde ihop i den kyrka vars gränser sammanföll med nationens. På romersk-katolskt håll stod den tridentinska liturgireformen som en symbol för samma idé.

I vårt land har denna strävan sina rötter i stormaktstidens politisk-religiösa enhetssträvanden. Den offentliga gudstjänsten skulle medverka till att göra det svenska folket till en nation med gemensam tro. Detta var en politisk strävan.¹⁴ När dessa mål i sinom tid var uppnådda fanns den liturgiska uniformitetstanken kvar och präglade det tid efter annan pågående kyrkohandboksarbetet. Att lokala förhållanden kunde styra gudstjänstens genomförande var inte tänkbart.

Förpliktelsen till kyrkohandbokens lydelse och anvisningar uppfattades på ett juridiskt sätt. Detta förstärktes genom att inte bara – och de gängse formuleringarna talar överhetens vanliga språk – »Kongl. Maj:ts nådiga påbud» om kyrkohandboken som var »giv Stockholms Slott den 7 mars 1811» *in extenso* trycktes som inledning till alla upplagor härav, utan också att därefter på sida efter sida återgavs alla de kungl. förordningar och cirkulär varigenom större eller mindre ändringar i texten successivt hade införts. Själva utgåvan av kyrkohandboken var således en tydlig markering av att dess lydelse var förpliktande och att avvikelser inte var tillåtna.

När 1854 års kyrkohandbokskommitté i företalet till sitt förslag markerade att kyrkans gudstjänst var »i viss mening att betrakta såsom en församlingens bekännelse, ett dess symbolum» var detta en markering av uniformitetskravet. Kyrkans enhetliga bekännelse skulle uttryckas i en likformad gudstjänst. Liksom kyrkan som helhet antagit sin bekännelse, vilken var av förpliktande natur, skulle den på samma sätt och med samma syfte anta en ny kyrkohandbok.¹⁵

I rättsliga termer innebar detta att den av Svenska kyrkan officiellt fastställda gudstjänstordningen skulle följas i alla församlingar. Endast de variationer som var fastställda i handbokstexten fick förekomma.

När U.L. Ullman (1837–1930), det svenska gudstjänstlivets förnyare un-

der decennierna kring sekelskiftet 1900, kritiserade 1811 års kyrkohandbok och ingick i den kommitté som 1894 skulle åstadkomma en ny, markerade han hur den var statiskt låst på ett sätt som var främmande för liturgins eget väsen. En levande gudstjänst måste, menade han, alltid innehålla ett mått av omväxling inom de olika momenten. Men det var då inte fråga om spontana improvisationer, utan om en sådan omväxling, som utgick från kyrkans eget sätt att vara. Det var viktigt att den kyrkliga liturgin var bunden vid fastställda ordningar för att församlingen skulle skyddas mot prästers tillfälliga infall.¹⁶ Däremot skulle gudstjänsten varieras utifrån t.ex. de principer kyrkoårets omväxling medgav, vad gäller texter, böner, musik och liturgiska färger. Med Ullman som drivkraft blev *de tempore*-omväxlingen en tydlig liturgisk princip i Svenska kyrkans tradition.¹⁷

Ullman markerade att kyrkans gudstjänst inte kunde genomföras i det han kallade »vild oordning»¹⁸ Det innebar att den måste vara konstruerad på ett sätt som motsvarade dess eget inre väsen. Gudstjänstens liturgiska gestaltande var hos Ullman motiverat utifrån hans kyrko- och församlingssyn. Den kristna gudstjänsten var en manifestation av den ena, heliga, allmänliga kyrkans naturliga liv inför Guds ansikte, där dess yttersta uppgift var att lovsjunga Gud. Denna kyrka framträdde genom kyrkosamfundet och dess församlingar och det uppfattades därför som självklart och rimligt att gudstjänsten tillgick på samma sätt i Svenska kyrkans alla församlingar. Den lokala församlingen hade således att underordna sig under och samordna sig med den större gemenskapen, just för att manifesteras som en del i den allmänliga kyrka som kom till uttryck i kyrkosamfundet. Dess uppgift var enligt Ullmans mening att aktivt agera i gudstjänsten. Liturgisk omväxling skulle ske, men i av kyrkan stadfästa, handbokensliga former.¹⁹

Uppbrytandet av gudstjänstlivets monotoni och enhetlighet över riket skedde emellertid inte så mycket via kyrkohandbokens texter, som genom mässmusiken. I *Musiken till den svenska mässan* (1897) förekom vad som föreföll vara ett oändligt antal alternativa melodier till de enhetliga texterna: elva melodier till *Kyrie*, nio till *Gloria*, sju till den kortare formen av *Laudamus*, fyra till salutationen, tre melodier i olika tonarter till *Sursum corda*, prefationen och instiftelseorden, elva till *Sanctus*, fyra till *Pax*, tolv till *Agnus Dei*, sju till *Benedicamus*, och sex till Amen efter välsignelsen.²⁰ Det är inte undra på att skolade studentsångare i det svenska prästerskapet

vid altartjänsten tog tillfället i akt att visa sina musikaliska talanger. Variationsmöjligheterna inom de fasta texternas ordalydelse blev plötsligt stora.

När 1917 års kyrkohandbok antogs sades i Kungl. Maj:ts kungörelse, att denna inte bara skulle »tjäna till efterföljd vid den offentliga gudstjänsten samt övriga heliga förrättningar och kyrkoceremonier», utan också att det ålåg »ärkebiskopen, biskoparna, domkapitlet och övriga vederbörande att hava noggrann vård och inseende» »över verkställigheten av vad Vi sålunda i nåder förordnat». ²¹ Prästerskapets och församlingarnas handbokstrohet skulle vara föremål för kontroll. När 1942 års kyrkohandbok antogs var formuleringen om efterföljden densamma, men uppdraget till biskoparna att övervaka det hela fanns inte längre med. Att det var en in i detalj tänkt handbokstrohet som avsågs framgår därav, att hela kyrkohandboken nu var fogad som bilaga till *Svensk Författningssamling*. Den trycktes visserligen inte av i själva författningstrycket, men i en fotnot angavs att bilagan »finnes tillgänglig å ecklesiastikdepartementets registratorskontor.» ²² Vid en liturgisk tvist fanns alltså den i konkret mening gillade och stadfästa kyrkohandboken i en *editio typica* av normerande karaktär att tillgå i Kungl. Maj:ts kansli.

Stiftsledningarnas skyldighet att övervaka den liturgiska likformigheten är historiskt sett inte särskilt anmärkningsvärd – den var inskriven i 1686 års kyrkolag. I 2 kap. 14 § var där stadgat att om »uti sättet att förrätta gudstjänsten [...] något av en eller annans godtycke finnes vara för detta infört, som inte kommer överens med denna, så ock uti handboken föreskrivna ordning, det skola biskoparna vid visitationer och kyrkoherdarna var å sin ort avskaffa samt allmogen behörigen undervisa om den nyttan, som en likformighet i gudstjänstens övning med sig haver [...]».

Det låg således i biskoparnas tillsynsansvar att övervaka så att ingen enskild präst ändrade i gudstjänstordningen. Det var från kyrkoledningens sida fråga om antingen lojal handbokstrohet – eller vad som beskrevs som godtycke. Detta kunde leda till diskussion om hur handbokens skulle tolkas. ²³ I varje fall fram till 1890-talet var det sålunda vanligt, att prästen bad högmässans syndabekännelse vänd mot församlingen. En knäfallspall på altarringens insida i en del kyrkor erinrar alltjämt om detta. Någon bestämmelse om åt vilket håll prästen skulle vara vänd fanns emellertid inte i kyrkohandboken. HB 1811 sade endast att här faller »prästen tillika med församlingen på knä och beder». När det i handboksförslagen 1892 och

1893 markerades att prästen skulle vara vänd »mot altaret», fick denna rubrik inte gehör i kyrkomötet och 1811 års formulering kvarstod därför oförändrad i HB 1894. Många präster uppfattade att det därigenom uppstätt ett liturgiskt oklart läge, i all synnerhet sedan biskoparna Billing och Ullman framträtt i debatten och hävdade diametralt motsatta uppfattningar om hur kyrkohandboken skulle tolkas.²⁴ Det blev en omfattande debatt i den kyrkliga dagstidningen *Vårt Land*. Församlingsprästerna ville ha klara besked om hur man skulle agera för att inte att begå tjänstefel. Det var en ordning som skulle gälla och den skulle vara föreskriven.

Visst kunde en präst önska att det skulle tillgå på annat sätt än vad kyrkohandboken föreskrev och få församlingen med på det. »Men», som biskop Edgar Reuterskiöld (1872–1932) uttryckte det under slutet av 1920-talet, »intill dess förändringarna kommit till stånd, är ovillkorlig lydnad för kyrkans föreskrift hans enkla trohetsplikt. [...] Kyrkan har icke tvingat sig till sina tjänares tjänster. Det ömsinta samvetet och det ödmjuka sanningskravet har fler tillfällen att dokumentera sig än i liturgiskt godtycke.»²⁵

För den lokala församlingens egna initiativ på gudstjänstlivets område lämnades således ingen plats och mycket utrymme åt alternativa liturgiska bruk ville man inte ge, inte ens vad gäller sådant där det för alla var uppenbart att någon väsentlig, teologiskt motiverad betydelseskillnad mellan dem inte förelåg. Den liturgiska likformigheten och språkliga överensstämmelsen i högmässans utförande uppfattades som en positiv tillgång i kyrkolivet.

De liturgiska anvisningarna i HB 1942 gick stundom långt i detaljreglering och de tryckta, gillade och stadfästa anvisningarna skulle gälla. Så var det t.ex. i fråga om ingångspsalmen stadgat att prästen skulle träda för altaret just »under orgelförspelet» till denna. Vid psalmen efter predikan stod det inte blott att prästen då skulle bege sig till altaret utan att detta skulle ske *antingen* »under orgelförspelet (eller psalmsången)».²⁶ Vid momentet »Slutpsalm» såväl i högmässan, som vid ottesång och aftonsång fanns däremot inte – väl genom ett förbiseende vid textens slutredigering – någon anvisning alls om huruvida, när eller under vilka former prästen skulle lämna altaret. När i prästerliga samtal denna lapsus kunde leda till viss munterhet – hur skulle man lagligen bete sig? – kan väl sådana skämtsamma kommentarer för vårt sammanhang endast understryka det förpliktande förhållningssätt man, så länge HB 1942 var gällande, faktiskt hade gentemot kyrkohandbokens anvis-

ningar. Var kyrkohandbokens rubriker förpliktande och var samtidigt därmed allt som inte uttryckligen sades förbjudet? Ett halvsekel tidigare var frågan sannerligen inte lättvindigt ställd. Svaret blev med tiden allt mera relativt.

Enhetsdebatten i kyrkomötet

Samtidigt var kyrkohandboken på sitt sätt återhållsam med liturgiska anvisningar. Vid 1951 års kyrkomöte förekom en motion, som pekade på att sådana saknades vid Introitus, *Gloria*, *Agnus Dei* och *Benedicamus*, vilket hade lett till att en del präster utförde dessa liturgiska moment vända mot altaret, andra vända mot församlingen. Utan att det var föreskrivet förekom också »två officierande präster vid nattvardsfirandet», där den ene kvar klädd som celebrant i mässhake, den andra som diakon i alba och stola. Eftersom dessa skiftande bruk »oroade församlingarna» önskade man att saken reglerades.²⁷ En av motionärerna, kontraktsprosten Otto Bolling (1879–1964) i Stora Tuna tog i debatten ett exempel på hur han menade att vad som »i gudstjänstordningen föreskrives bör strikt iakttas icke blott vad angår prästen, utan också när det gäller församlingen.» På Västkusten hade han varit med om en högmässa där församlingens tradition var att förbli stående från psalmen »Allena Gud i himmelrik» ända till gradualpsalmen, dvs. också under kollektbönen. Ståendet tolkade han som trots mot handbokens föreskrift att »församlingen sätter sig ned» efter *Credo*. Själv hade han vid bönen som den ende i kyrkan satt sig ned i bänken. Det fick inte i Svenska kyrkan förekomma »att man i en landsända förfar på ett sätt och i en annan på något annat sätt.»²⁸ Ändå hade sedermera ärkebiskopen Brilioth vid kyrkomötet 1941 deklarerat att det var legitimt att i liturgiska frågor ha olika meningar inom kyrkan. Men kyrkans gudstjänstordning var ett uttryck för »det andliga samfundets liv och tillbedjan», vilket i sig alltid var något större och rikare än den enskildes.²⁹ Kyrkan var alltså för Brilioth gudstjänstens subjekt, inte t.ex. den enskilde prästen eller närvarande gudstjänstdeltagarna såsom isolerade individer.

I kyrkomötet 1963 aktualiserades de liturgiska frågorna av prosten Einar Svensson (1903–1984) i Glömminge. Åter var det enhetligheten han ville värna. Nu var de liturgiska olikheterna så stora »att många känner sig främmande, när de kommer till gudstjänsten i en annan kyrka än hemförsamlingens, och understundom kan mången känna sig både förvånad och förbryllad i hemförsamlingens kyrka» när man såg att prästerna agerade på olika sätt.

Motionen föreslog att »närmare föreskrifter rörande svenska kyrkans gudstjänstbruk» skulle utarbetas. Detta skulle trygga »församlingarnas rätt till en evangelisk-luthersk utformning» av kyrkohandbokens gudstjänster. Det som han beskrev som »faran» blev större, när prästernas stiftsband upphört och »flera präster icke som hittills är knutna till respektive hemstifts traditioner». ³⁰ Motionen inriktade sig således uteslutande på det prästerliga agerandet.

Det faktum att det förekom ett oreglerat differentierat liturgiskt beteende uppfattades alltså som ett orosmoment. De återkommande liturgiska diskussionerna i kyrkomötet skall dock ses i ett sammanhang, som det här ej är vår uppgift att diskutera, nämligen den högkyrkliga liturgiska rörelsens utbredning, och där elevationen och korstecknet stod i centrum för debatten. ³¹ Om sådant sade ju kyrkohandboken ingenting. Kyrkomötet ville dock efter de olika motionerna inte göra några regleringar, eftersom man menade att viss rörelsefrihet inom de påpekade områdena vore tillåten. Kyrkomötet var inte benäget att låta Kungl. Maj:t reglera det liturgiska bruket utan överlät hela ärendet till biskoparna och biskopsmötet. ³² Något ceremoniale sammanställdes aldrig, men biskopsmötet gjorde ett uttalande och biskop John Cullberg i Västerås (1895–1983) utgav ett över hela landet läst extra herdabrev till sitt stift *Om gudstjänstbruk i svenska kyrkan. Tillika ett ord om enhet i mångfald* (1952). ³³

Kritik mot »självsvåld» och »godtycke»

Den kyrkokritik som från nyevangeliskt håll hade vuxit fram under 1800-talets senare del inriktade sig till inte ringa del på gudstjänstlivets område. Gudstjänsten uppfattades som kall och stel och utan möjlighet till spontana uttryck för den personliga tron. Men så vitt känt var också nyevangeliskt sinnade präster noga med att vid nattvardsgudstjänster följa den antagna kyrkohandbokens ordning. ³⁴ När Paul Petter Waldenström 1876 ledde den i kyrkohistorien mångomskrivna nattvardsgången i Lutherska missionshuset i Uppsala använde han enligt egen utsago »den för statskyrkans officiella nattvardsgångar bestämda ordningen» och »överhoppade eller förändrade eller tillade [...] icke ett enda ord.» ³⁵

En präst i Lunds stift anmäldes 1936 till domkapitlet av några församlingsbor för avvikelser från kyrkohandboken. Han hade under flera år i stället för kyrkohandboken använt de av Emanuel Linderholm utgivna och

emot den rätt tydligt avvikande ordningarna för högmässa och jordfästning. Åtskilligt i gällande kyrkohandbok var där utbytt mot andra texter. Prästen tilldelades för detta en varning av domkapitlet.³⁶ Den dåvarande domprosten Yngve Brilioth (1891–1959) anförde i domkapitelsutslaget att »den föreskrivna gudstjänstordningens noggranna iakttagande är av väsentlig betydelse i svenskt kyrkoskick framför allt som ett församlingens skydd mot prästerligt godtycke».³⁷ Hans argumentering återgick därvid på den ovan citerade grundtanken i 1686 års kyrkolag. Motiveringen hade sin underbyggnad i synen på Svenska kyrkan som en gudstjänstfirande enhet.

I sitt första herdabrev 1938, markerade Brilioth samma ståndpunkt och säkert med den nu relaterade tilldragelsen i åtanke. Gudstjänstens fasta ordning var »förvisso [...] en av vår kyrkas stora tillgångar» och gudstjänstdeltagaren »åtminstone i altartjänsten icke [...] utlämnad åt den enskilde prästens godtycke.» Å andra sidan ville Brilioth – utan att hans ståndpunkt skulle tas »till intäkt för självsvåldiga experiment» – »sätta ifråga, om icke denna strängt genomförda likriktning går för långt». Svenska kyrkan var hårdare bunden i sin liturgiska ordning än någon annan kyrka. Man måste nu eftersträva någon slags »elasticitet i de enskilda delarnas utformning» som kunde förenas »sträng fasthet i det väsentliga, i gudstjänstens resning och huvuddelar». För Brilioth var det inte rimligt att gudstjänsten »förlöper exakt lika till alla sina delar i ett anspråkslöst träkapell och en majestätisk katedral». Utan att man gav upp enheten borde det således i Svenska kyrkan finnas »utrymme å ena sidan för en enklare, mer puritansk typ, å den andra för en rikare liturgisk och musikalisk utgestaltning».³⁸ Han satte enhetligheten, men inte handbokstroheten under debatt.

I sin modesta, men tydliga kritik av de rådande förhållandena gav Brilioth här en tydlig anvisning om hur den rådande striktheten vad gäller handbokstroheten uppfattades. Avvikelser definierades som självsvåld, och förändringar var prästerliga initiativ som i extrema fall kunde stävjas via domkapitlet. Att en församling t.ex. genom sitt kyrkoråd skulle ha yrkanden på gudstjänstlivets område var genom den dubbla ansvarslinjens struktur knappast möjligt; prästen var ansvarig för allt som gällde gudstjänsten och förpliktad att följa kyrkolagen.

Att Brilioth reagerade mot de linderholmska ordningarnas genomförande i praxis är inte konstigt. Men också den minsta avvikelse från kyrkohandbok-

ens lydelse tolkade han som prästerligt »självsvåld». Bekant från hans tidigaste ärkebiskopstid är, hur det kommit till hans kännedom, att en präst vid en »nattvardsgudstjänst, högtidligare form» i Helga Trefaldighets kyrka i Uppsala efter trosbekännelsen hade läst Allmän kyrkobönen i enlighet med vad som gällde i ordningen för högmässa. Inga teologiska invändningar kunde således anföras mot den lästa bödens innehåll. De båda gudstjänsternas liturgi var närmast identiska, förutom det att nattvardsgudstjänsten endast innehöll en textläsning och saknade kyrkobön.³⁹ Inte desto mindre var det inträffade ett brott mot kyrkohandboken och ärkebiskopen gav till prästen i fråga en tydlig admonition om att det som förevarit var alldeles otillåtet och förbjudet. Däremot hade han uttryckligen ingenting att invända emot att korstecken och elevation förekommit.⁴⁰ Det fanns uppenbarligen hos Yngve Brilioth en större tolerans mot differentiering vad gäller de liturgiska gesterna, än i fråga om liturgins ordalydelse.

Församlingens deltagande och gemenskap

Svenska kyrkan fick 1811, 1894, 1917 och 1942 nya kyrkohandböcker. I formellt avseende hade de således det gemensamt, att de innehöll texter som var av förpliktande karaktär. De infördes alla på samma sätt. De föregicks inte av någon prövotid eller försöksperiod. I stället gick man i hela landet samtidigt på ett visst datum över från den ena kyrkohandboken till den andra. Svenska kyrkan uppfattades som en enhet och helhet och i förberedelsearbetet hade kyrkan givit sin mening till känna genom remissarbetet och kyrkomötesdiskussionen. Den enskilda lokalförsamlingens inflytande över förändringen och den framtida utgestaltningen av sin egen gudstjänst var i realiteten obefintligt.

En lika strikt »handbokstrohet» fanns i den romersk-katolska kyrkan. Där hade det tridentinska konciliets *Missale Romanum* 1570 varit gällande ända fram till den förändring som skedde på 1960-talet. Prästernas förpliktelse till missalets ordalydelse och rubrikanvisningar var fullständig och den närvarande församlingen hade ingen liturgiskt markerad delaktighet i det som skedde. Mässbesöket var många gånger ett tillfälle till ostörd enskild andakt.

I Andra Vatikanconciliets liturgikonstitution *Sacrosantum Concilium* fastlades år 1963 principerna för de liturgiska reformer som nu skulle ske. Från en närmast total enhetlighet på gudstjänstlivets område kom den ro-

mersk-katolska kyrkan in i en liturgisk övergångsfas, där tillfälliga försöksordningar gav församlingarna möjlighet att anpassa liturgin efter sina önskemål och förutsättningar. Liturgikonstitutionen sade uttryckligen att nu skulle »utrymme lämnas för berättigad mångfald och anpassning till olika grupper, trakter och folk [...] även vid revisionen av de liturgiska böckerna.»⁴¹ Vad gäller »sådant som inte berör tron eller hela gemenskapens bästa» var det inte längre tal om att »ålägga en stel enhetlighet i formen, inte ens i liturgin».⁴² I liturgireformen underströks församlingens fulla, medvetna och aktiva deltagande (*participatio*) i liturgin⁴³ och församlingen som Guds folks gemenskap (*communio*) i och kring Kristus. I det liturgiska arbetet blev den s.k. gudsfolkstanken en allt tydligare principstruktur. Liturgikonstitutionen medgav regionala variationer av riten och även valfrihet inom de ramar den ställde upp. Konciliets beslut går inte att se fristående från den breda liturgiska rörelse som pågått under hela 1900-talet, där i liturgihistorien välkända gestalter som Pius Parsch (1884–1954), Odo Casel (1886–1948) och J.A. Jungmann (1889–1975). Från anglikanskt håll hade Gregory Dix (1901–1952) påverkat utvecklingen framför allt genom sin bok *The Shape of the Liturgy* (1945), som också för Svenska kyrkans förhållanden spelat en betydande roll. Dix menade att mässan principiellt var strukturerad mera utifrån instiftelseordens verb, vad Jesus gjorde – tog, tackade, bröt och gav – än att den definierades utifrån exakta formuleringar som beledsagade den liturgiska aktionen. Dix' bok fick stort inflytande i vårt land. Det väsentliga var skeendet, inte ordalydelsen, inte den exakta formen, utan den övergripande strukturen.⁴⁴

Samma liturgiska strävanden som fanns inom den romersk-katolska kyrkan fanns också i vårt land. Den s.k. folkliturgiska rörelsen spred sig hit och fick konkreta nedslag. Ett exempel är den 1940–41 av högkyrklighetens banbrytare Gunnar Rosendal (1897–1988) i Osby utgivna »kyrkokalendern» *Nådens år* i tre delar, där kyrkoårets teologi och praxis lyftes fram. Fastän den på sitt sätt kan sägas ha utkommit en smula i otakt med det från kyrkomötet ledda förändringsarbetet – den publicerades endast något år innan ny kyrkohandbok och evangeliebok utkom och utan hänsyn till detta – kom den i hög grad att påverka och inspirera kyrkoårsmedvetandet hos de svenska prästerna och via dem församlingarna. Boken var påtagligt influerad av Pius Parschs likartade bok med den motsvarande titeln *Das Jahr des Heiles* (1923),

ett av den folkliturgiska rörelsens banbrytande verk. Detta tänkande ville Rosendal presentera för en svensk läsekrets.

Försöksverksamheten bryter upp enhetligheten

Det radikala brottet med det svenska gudstjänstlivets strikta enhetlighet skedde genom den försöksverksamhet som genomfördes av 1968 års kyrkohandboks-kommitté. Kommittén hade en mycket omfattande överblick över och kunskap om den internationella liturgiska utveckling, av vilken man själv också var en del. Man ville dela med sig av sina erfarenheter och pröva och därefter utvärdera vad som kunde vara lämpligt för Svenska kyrkan. Redan 1963 hade tre ledamöter av Svenska kyrkans liturgiska nämnd, biskoparna Ragnar Askmark (1914–1983) och David Lindquist (1905–1973) samt professor Åke Andrén i kyrkomötet motionerat om att liturgisk försöksverksamhet skulle få bedrivas i av domkapitlen utsedda församlingar. Visserligen fanns det vad man beskrev som en »försöksverksamhet på gudstjänstlivets område» med konfirmandhögmässor, familjegudstjänster och helgmålsböner och »skilda former av andakter och kortare gudstjänster i kyrkorna under vardagarna».45 Många gudstjänsttyper behövde ingen särskild legalisering, utan skulle ses som ett komplement till kyrkohandbokens ritual. Men, sade motionärerna, det skulle »knappast vara till gagn, att en experimentverksamhet utan någon form av vägledning och samordning växer till en mer eller mindre vildvuxen flora av gudstjänstformer, som skulle förtaga den enhetlighet, som varit en styrka i svenskt gudstjänstliv. Försöksverksamheten bör samordnas.» För att »förena församlingarnas rättmätiga krav på att få fira gudstjänst helt enligt gällande ordning och en önskvärd prövning av nya vägar på gudstjänstlivets område» borde domkapitlen bli bemyndigade att ge vissa församlingar tillstånd till viss försöksverksamhet, som avvek från gällande ritual i den allmänna gudstjänsten. Försöksverksamheten skulle dock inte ske mot kyrkorådets, pastors eller kyrkomusikers vilja.46 Utskottet tillstyrkte motionen, men markerade i sitt betänkande att vad gäller de officiella ritualen var »inga avvikelser [...] tillåtna eller möjliga» och »liturgiskt självsvåld» måste förhindras.47 Professor Sven Kjällerström (1901–1981) erinrade emellertid i debatten om att någon försöksverksamhet inte var möjlig med mindre att man ändrade den ovan citerade bestämmelsen i KL kap 2 § 14 om att gudstjänsten skulle förrättas efter »uti handboken föreskrivna ord-

ning». På förslag av biskop Bo Giertz (1905–1998) beslöt kyrkomötet att hålla hos Kungl. Maj:t om en sådan ändring i kyrkolagen. Vile beredningsutskottet med sitt tillstyrkande av motionen hindra »liturgiskt självsvåld», skulle kyrkomötet också stävja »legislativt självsvåld». ⁴⁸ I enlighet härmed blev också kyrkomötets beslut. ⁴⁹

När nästa kyrkomöte sammanträdde i september 1968 fanns sedan våren samma år en på officiellt uppdrag arbetande kyrkohandbokskommitté med uppdrag att revidera *Den svenska kyrkohandboken*. Till kyrkomötet förelåg en kungl. skrivelse med det förslag till »lag om försöksverksamhet i fråga om ordningen för den allmänna gudstjänsten» som kyrkomötet önskat. Under vissa omständigheter skulle högst tio församlingar i varje stift få bedriva försöksverksamhet efter domkapitlets bestämmande. Medgivande om försöksverksamheten skulle lämnas av kyrkorådet »efter samråd med församlingens präster och kyrkomusiker». Med referens till ärkebiskopen hade departementschefen markerat att den återopade kyrkolagsparagrafen visserligen inte var en »liturgisk föreskrift» utan syftade till att bevara enhetligheten i gudstjänstlivet. Men »likformighet i gudstjänstens förrättande får anses vara av sådan vikt i det kyrkliga livet att bestämmelserna härom bör anses ha kyrkolags natur.» Avsteg från kyrkohandboken, dvs. en försöksverksamhet, måste därför medges i kyrkolags ordning. ⁵⁰ Frågan om liturgisk försöksverksamhet var således en kyrkolagsfråga.

Den ordning enligt vilken försöksverksamheten skulle genomföras var inte oomtvistlig. Kunde domkapitlet eller ett kyrkoråd ålägga en präst att förrätta den allmänna gudstjänsten efter en försöksordning även om prästen av något skäl inte gillade den? Lagförslagets skrivning om hur medgivandet skulle ske tydde på denna möjlighet. Kyrkomötets kyrkolagsutskott var dock inte berett att i lagtexten skriva in att pastor skulle ha formell vetorätt eftersom »det synes uteslutet, att domkapitlet skulle tvinga någon präst att mot hans bestående deltaga i försöksverksamheten». Denna detalj är emellertid av principiellt intresse i det svenska gudstjänstlivets historia. Det hade påpekats av utskottsreservanterna, som menade att försöksverksamheten borde få anordnas »endast om kyrkorådet och kyrkoherden i församlingen medger det». ⁵¹ Eljest skulle ju den situationen uppstå att om man hittills varit förpliktad till lojal och detaljerad handbokstrohet, skulle prästerna i försöksförsamlingarna bli förhindrade att följa en faktiskt gällande handbok. Var det rimligt? Det

övergripande ansvaret för gudstjänstlivets karaktär gled emellertid över från pastor till kyrkorådet. För utskottet talade docenten Carl Strandberg, som samtidigt var en av reservanterna. Han markerade angelägenheten i att en ny kyrkohandbok snarast möjligt kom till stånd: »Den är brådslande också därför att den fria företagsamheten på detta område har nått en oroväckande omfattning. Med stöd av en originell uppfattning om innebörden av den prästerliga tjänsteplikten pågår redan nu [...] på en del håll en privat försöksverksamhet som bär hemslöjdens alla kännetecken och som också omfattar sådana ritual som är ovillkorligen förpliktande.»⁵² Om att detta inte var en lycklig ordning var kyrkomötet alldeles överens.

Efter kyrkomötets beslut infördes så småningom den föreslagna lagen om försöksverksamhet, ett slags milstolpe i svensk liturgihistoria. Den principiellt motiverade enhetligheten i gudstjänstlivet i Svenska kyrkans alla församlingar blev därmed *de facto* uppbrutet. Att det – som prostarna Svensson och Bolling en gång velat – på alla håll skulle tillgå som i hemförsamlingens kyrka och då på lika sätt i ena landsändan som i den andra, skulle snabbt bli ett passerat stadium.

1968 års kyrkohandbokskommitté gick grundligt och beslutsamt till verket när den i laga ordning genomförda försöksverksamheten tog sin form. Hur detta gick till är här inte uppgiften att skildra. Men det blev nu i gudstjänsten möjligt att säga och handla annorlunda än man var van vid och också att göra detta på flera olika sätt. Gudstjänsten skulle uttryckligen vara lokalt förankrad. Detta ledde till centrala och lokala initiativ. Till Kyrkornas världsråds generalförsamling i Uppsala 1968 skapades i Svenska kyrkans sammanhang mässor med nyskrivna texter och böner.⁵³ Ett liturgiskt kreativt arbete även vid sidan av handbokskommitténs resulterade i genomtänkta förslag, som påverkade utvecklingen, framför allt genom »Västeråsmässan», dvs. den under biskop Siléns ledning tillskapade försöksordning, som prövades och vidareutvecklades i Västerås stift.⁵⁴ En motsvarande stiftsmässa utarbetades också för Göteborgs stift. Inte minst genom domkyrkokaplanen Martin Lönnebos engagemang för saken blev Uppsala domkyrka platsen där experiment med nyskrivna mässor genomfördes.⁵⁵ Bland många nya initiativ blev hans och tonsättaren Ingmar Milvedens *Mässa i skördetid* (1969) mycket uppmärksammas. Studentprästen Anders Ekenberg utgav på uppdrag av arbetsgemenskapen Kyrklig Förnyelse boken

Svensk mässa (1971) med ett liturgiskt genomarbetat och utförligt material.⁵⁶ Det började finnas ett stort antal nya, nyöversatta eller nybearbetade liturgiska texter publicerade för församlingsprästerna att studera, också vid sidan av den officiellt pågående försöksverksamhetens utgivning.

I kölvattnet till detta började då – i stencilapparaternas stora expansionsperiod – lokala variationer och kombinationer av olika ritual och nyskapade texter användas såsom församlingsbaserad »försöksverksamhet». Den officiella försöksverksamheten med dess många variationer – inte minst det nya tänkande som knätsattes genom de s.k. temamässorna – pågick under så lång tid, att nästan en prästgeneration kom att utbildas under perioden. Vid de praktisk-teologiska övningsinstituten fick de blivande prästerna lära sig att möta en liturgiteologisk reflexion som hade öppenhet för alternativa texter och handlingsmodeller. Det var inte länge fråga om inskolning i en av konungen gillad och stadfäst kyrkohandboks rubriker och texter, utan i ett helt annat förhållningssätt. I församlingarna var det här och var så, att man efter en tidsbegränsad försöksperiods officiella avslutande fortsatte att använda de texter, böner eller ordningar man funnit fungerande. De enskilda initiativen blev många. Enhetlighetens tid var förbi.

Ett första samlande förslag från kyrkohandbokskommittén framlades 1974, med bl.a. förslag till reviderade eller nya former för vad som i HB 1942 kallades »Den allmänna gudstjänsten».⁵⁷ Mot bakgrund härav och efter beslut av 1975 års kyrkomöte förordnade regeringen, att församlingar som så önskade temporärt fick använda vad som kom att gallas »1976 års gudstjänstordning» som alternativ till HB 1942. Denna blev mycket spridd. Ett motsvarande beslut om ytterligare en gudstjänstordning fattades av 1982 års kyrkomöte.⁵⁸ Bruket av HB 1942 blev successivt allt mera marginellt. Översägligen var det så att, den formella detaljbundenheten till de senare gudstjänstordningarna, av präster och församlingar upplevdes som alltmera överspelad. Måhända går utvecklingen under 2000-talets första decennier mot ett läge där man också formellt vill ge präst och lokalförsamling en alltmera långtgående frihet, att på eget ansvar och utifrån egna behov och bedömningar utforma sin huvudgudstjänst.

När 1986 års gudstjänstordning sedermera stadfästes fick Svenska kyrkan en kyrkohandbok som i sig inrymde en rad fakultativa moment, möjligheter till *ad hoc*-formuleringar, lokalt förankrade böner och som förutsatte lokalt

engagemang och lokala initiativ. Högmässans struktur är fortfarande fast, men variationsmöjligheterna närmast oändliga. Alternativa huvudgudstjänster finns också. Temamässan ger sådan frihet att kyrkohandboken inte innehåller något ritual, utan endast korta, övergripande anvisningar.⁵⁹

Uppbrottet från det tidigare mycket formella förhållningssättet och mot denna situation har, som jag här med några exempel velat visa, skett under några få av 1900-talets sista decennier. Den pastoralliturgiska rörelsen hade berett marken för ett nytänkande om vad gudstjänst teologiskt sätt är. Alternativa mässtexter vid världskyrkomötet i Uppsala 1968 och den försöksverksamhet som ägde rum inom ramen 1968 års kyrkohandboks-kommitténs arbete bidrog till att relativisera den tidigare mycket strikta bundenheten till gällande kyrkohandbok. Att gudstjänsten verkligen skulle vara »lokalt förankrad» blev ett starkt värde och den skulle helst aktivt förberedas av präst, musiker, kyrkvårdar och andra tillsammans. Man prövade sig fram. En brytpunkt synes ha passerats redan när det officiellt medgavs, att andra liturgiska texter och ordningar var tillåtna och fick användas, än de som var av konungen gillades och stadfästa i HB 1942. Därefter blev en återgång omöjlig, inte bara till denna gudstjänstordnings språkligt åldriga formuleringar, utan också till det enhetskyrkotänkande och den 1942 års liturgiteologi som den representerade.

De liturgiska anvisningarnas återkommande formulering i 1986 års högmässoordning om att något »kan» ske markerar närmast symboliskt olika möjligheter. När en rubrik t.ex. säger att »Gammalkyrklig introitus, psaltarsalm *eller annan* introitussång *kan* sjungas här» ger det församlingen total frihet att göra som den finner lämpligt.⁶⁰ Något av en sinnebild för det nya är rubriken till högmässans moment Kyrkans förbön. Denna »bör vara lokalt förankrad i församlingen och förberedd av präst och/eller lekman samt utformas med egna eller följande ord».

Summary

The aim of this study is to elucidate the liturgical alteration in the Church of Sweden from strict uniformity according to the Canon Law in the early 1900's, up to the liturgical experiments and freedom of today.

In the Service books of 1811, 1894, 1917 and 1942 the priest and the congregation were pledged to conform to all the texts and rubrics. In their

pastoral letters the bishops described any deviation from the Service book as self-indulgent and pure arbitrariness. When the high church movement came, some nonliturgically minded priests strove in vain to retain the national uniformity, also in peripheral details, in all parts of the country.

During the period of preparation of the Service book of 1986, the official committee arranged a period of official liturgical experiments and alternative orders. Parallel with this, and influenced by the liturgical and pastoral renewal in the Roman Catholic Church after Vaticanum II, some of the Swedish dioceses under the guidance of the bishop made alternative liturgical orders. This was also done by the Swedish Church Union. As early as the General Assembly of the World Council of Churches in Uppsala in 1968, communion services with other texts than the official ones were held in the Church of Sweden. The time of liturgical pluralism had come.

The Service book of 1986 has a very great number of variations and opportunities to use free variations.

NOTER

1 RD 1809, PrProt. bd 3, s. 240. Om införandet av HB 1811, se. D. Helander, *Den liturgiska utvecklingen i Sverige under 1800-talet. I. Tillkomsten av 1811 års kyrkohandbok*. (Lunds universitets årsskrift NF 1:29:8.) Lund 1934, s. 176–204.

2 RD 1809, PrProt. bd 3, s. 415.

3 HB 1811, tr. 1811, s. 5.

4 Härtill t.ex. A. Sandewall, *Separatismen i övre Norrland 1820–1855*. (Skrifter utg. av Svenska kyrkohistoriska föreningen. NF. II:4) Stockholm 1952, passim.

5 I HB 1811 saknades prefation, medan *Sursum corda* föregick av salutation. Härom t.ex. O. Bexell, *Liturgins teologi hos U.L. Ullman*. (Bibliotheca theologica practica 42.) Stockholm 1987, s. 305f.

6 Cf. U.L. Ullman, *Till prästerskapet i Strängnäs stift. Cirkulärbrev af Biskopen*. (Bilaga till Strängnäs domkapitels cirkulär 1918, nr 4), s. 7, där denne markerar att det var en fördom att se församlingens sjungna svar till prästens lästa partier som störande för »den harmoniska samverkan» i gudstjänsten

7 KC 25.9 1874, mom. 1.

8 HB 1811, tr. 1811 s. 20. PsB 1819:17 (1936:26).

9 Detta påpekas av U.L. Ullman, *Evangelisk-luthersk liturgik med särskild hänsyn till den svenska kyrkans förhållanden*, 1874–85, II:1, s. 19f.

10 I kyrkomötets plenum vid antaganet av HB 1942 förekom yrkanden att parenteserna skulle utgå. Friherre Israel Lagerfelt (1877–1956) menade att det inte var »trevligt» om prästen under trosbekännelsen inte stod vänd mot församlingen. Prot. nr 5, s. 45.

11 A. Jarlert, *Ämbete och tro. En undersökning av den kyrkliga debatten i Göteborgs stift under slutet av 1800-talet.* (Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis 13.) Lund 1984, s. 228.

12 Billing i KM 1915, prot. 12, s. 41.

13 G. Hultgren, *Herdabrev till Visby stift*, Stockholm 1948, s. 36.

14 C.-G. Andrén, »Enhet i kyrkoceremonier. Kring uniformitetsbestämmelserna i kyrkolagen 1686.» *Kyrka folk stat. Till Sven Kjällerström.* Lund 1967, s. 281–293.

15 *Kyrko-handbok, hwaruti stadgas huru Gudstjensten i Svenska Församlingen skall förrättas. Underdånigt förslag uppgjort af dertill i Nåder utsedde Committerade.* Stockholm 1854, s. x.

16 U.L. Ullman, *Liturgik*, I, s. 40. Bexell 1987, s. 201ff

17 Bexell 1987, s. 204–219.

18 Ullman, *Liturgik* II:2, s. 311.

19 Bexell 1987, s. 253f.

20 G. Aulén, *Högmässans förnyelse liturgiskt och kyrkomusikaliskt.* Stockholm 1961, s. 87.

21 SFS 1917:685.

22 SFS 1942:816

23 Till det följande se O. Bexell 1987, s. 351–353

24 Se inlägg av signaturerna U.L.U. och G. B-g i *Vårt Land* 15 och 24.10 1894 resp. 20.10 1894

25 E. Reuterskiöld, *Herdabrev till prästerskapet i Växjö stift.* Stockholm 1928, s. 28. – Det kan vara av intresse att här anföra SAOB:s definition av ordet 'godtycke': »pregnant (med klandrande innebörd): förhållande(t) att ngas tänkesätt l. handling o. d. grundar sig bl. på en rent personlig l. tillfällig mening l. stämning l. impuls o. d. (utan att hänsyn tages till den logiska tankens l. till rättvisans krav o. d. l. till lag l. förordning l. regler o. d.)», SAOB, sp. G 746.

26 Kurs. här.

27 KM 1951, motion 16, av Otto Bolling, Oscar Rundblom och Petrus Envall. Cf KM 1951 motion 77, av Herbert Lagerström m.fl. som explicit riktade sig emot elevationen.

28 KM 1951, prot. 2, s. 6.

29 KM 1941, prot. 5, s. 24.

30 KM 1963, motion 31 (av Einar Svensson samt Martin Lindström, Yngve Ekström, Ingvar Kalm, Erik Magnusson, Allan Svantesson och Gillis Gerleman), prot. 8, s. 28.

31 Härtill se t.ex. Å. Andrén, »Den liturgiska utvecklingen i Svenska kyrkan under senare tid.» *Gudstjänst idag. Liturgiska utvecklingslinjer* bilaga 1 till Svenska kyrkans gudstjänst. Huvudgudstjänster och övriga gudstjänster. (SOU 1974:67), s. 45–73 och där a.a. – Vid prästmötet i Strängnäs 1948 hade biskop Gustaf Aulén markerat att det »föreligger intet hinder för att välsignelsen vid gudstjänstens slut åtföljes av korstecknet». *Strängnäs stifts prästmöteshandlingar 1948*, Strängnäs 1949, s. 83.

32 KM 1948, mot 33. Beredningsutskottets betänkande 1948:5.

33 I andra upplagan härav, 1962, avtrycktes biskopsmötets uttalande.

34 P.-O. Ahrén, *Nattvardsgudstjänsten i Svenska missionsförbundet. En liturghistorisk undersökning*. Falköping 1966, s. 12.

35 Waldenström t. Uppsala domkapitel 24.4 1877, tryckt i *Göteborgs Weckoblad* 27.4 1877. Om situationen, se O. Bexell, *Sveriges kyrkohistoria*. 7. *Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid*. Stockholm 2003, s. 114ff.

36 Se »En kättardom i Lunds Domkapitel. Kyrkoherde Lundberg i Glimåkra varnad för avvikelser från Handbok. Akterna i målet samlade och utgivna» av Em. Linderholm. *Religion och kultur* 7 (1936), s. 195–209.

37 Lunds domkapitels utslag 22.10 1936, cit. e. »En kättardom [...]», *Religion och kultur* 7 (1936), s. 204.

38 Y. Brilioth, *Herdabrev till Växjö stift*. Lund 1938, s. 119f.

39 HB 1942, kap 5, avd. B

40 G.A. Danell i KM 1963, prot. nr 78, s. 50. Härtill O. Bexell, *Präster i S:t Sigfrids stift*. 3. *Minnesteckningar till prästmötet i Växjö 2002*. Lund 2002, s. 35.

41 *Sacrosantum concilium* § 38. Dokumentet finns i svensk översättning i *Det kristna livets källor*. (Katolsk dokumentation 1/2.) Uppsala 1972.

42 *Sacrosantum concilium* § 37.

43 *Sacrosantum concilium* § 14.

44 Härtill Andrén 1974, s. 54. Om Dix i Sverige, se E. Segelberg, »Kyrklig förnyelse och ekumeniska förbindelser.» *Opuscula ecclesiastica. Studier tillägnade Gunnar Rosendal den 4 april 1972*. Uppsala 1972, s. 325.

45 Med den sistnämnda formuleringen torde avses de tidedärgsgudstjänster som förekom på många håll.

46 KM 1963, motion 5.

47 Beredningsutskottets betänkande 1.

48 KM 1963 prot. 2, s. 10–13.

49 Röstsiffrorna var efter votering 43 för utskottet, 46 för Giertz' ändringsförslag; 5 ledamöter avstod.

50 KM 1968, kyrkolagsutskottets bet. 7, s. 3.

51 KM 1968, kyrkolagsutskottets bet. 7, s. 7f. Reservation av Gustaf Elving, David Svenungsson, G.A. Danell och Carl Strandberg.

52 KM 1968 prot. 3, s. 5f.

53 Olov Hartman och Gunnel Vallquist gjorde *Mässa för kyrkans enhet* och Martin Lönnebo *Missa suecana. Mässa för kyrkans enhet*.

54 S. Helander, »Mässa för Västerås stift.» *Västerås stiftsbok 66* (1971).

55 Se t.ex. M. Lönnebo & H. Weman, *Ljusets mässa*, Uppsala 1969.

56 *Svensk mässa. Material från arbetsgemenskapen Kyrklig förnyelses kommission för pastorala och liturgiska frågor* utg. av Anders Ekenberg. Uppsala 1971

57 SOU 1974:66-68, 97-98.

58 SFS 1976:204, SFS 1982:870.

59 »Den i gudstjänstordningen fastställda gudstjänststrukturen bibehålls, men samtliga moment, förutom Måltiden, liksom musiken, gestaltas med ledning av det ämne som valts. Med domkapitlets tillstånd kan Temamässa enligt denna ordning firas som huvudgudstjänst. Temamässa kan också utformas så att struktur, texter och musik utformas med ledning av det valda temat. Instiftelseorden samt utdelandet av bröd och vin skall dock ingå. Temamässa av detta slag kan inte utgöra huvudgudstjänst.» HB 1986, kap. 2.

60 Kurs. här.

FÖRKORTNINGAR

HB Den svenska kyrkohandboken (och motsv.)

KC kungligt cirkulär

KM Allmänna kyrkomötet

PrProt Prästeståndets protokoll

PsB psalmboken

RD riksdagen

SAOB Svenska Akademiens Ordbok

SFS Svensk författningssamling

SOU Statens offentliga utredningar